

Apunt de l'assignatura Història i Pensament

Per Pablo Sanahuja Ferrer

8. El Renaixement

8.1- Definició

Què és el Renaixement? Què va ser? A l'hora de parlar del Renaixement el presentisme resulta inevitable a causa del seu lligam amb un altre concepte (millor definit) que l'acompanya i defineix, encara que sobrevisca fins al present. Ens referim a l'humanisme. Ara bé, cal no confondre tots dos conceptes que, encara que vinculats (no va poder haver-hi Renaixement sense humanisme i viceversa), no són sinònims. El Renaixement conté l'humanisme, que és part fonamental de la seua definició i essència, el conté, però no el reté, perquè l'humanisme el transcendeix i sobreviu en el temps. Feta aquesta apreciació, s'imposa la necessitat definitòria i per a això començarem exposant la visió clàssica segons la qual el Renaixement humanista o humanisme renaixentista va posar fi a la foscor de l'edat mitjana.

El terme Renaixement va ser encunyat per Giorgio Vasari en les seues *Vides* (1542-1550) per definir la recuperació de la cultura i les arts de l'antiguitat grecoromana després de mil anys d'obscurantisme. Era la primera vegada que els intel·lectuals i artistes de diferents matèries prenen consciència de formar part d'un moviment comú dotat de característiques compartides i que, a més, rebutjava l'herència immediatament anterior. No és casualitat que l'edat mitjana rebera aquesta denominació ("medium aevum", o siga, el temps d'enmig o l'etapa que hi ha entre els antics i els renaixentistes) i que l'art propi d'aquest temps fóra considerat propi de bàrbars i rebera més tard la denominació de "gòtic", per la qual és conegut actualment.

Se sol considerar que cronològicament el Renaixement correspon als segles XV i XVI, encara que alguns solen considerar que el seu inici es dona abans, en el segle XIV, que inclou els seus precedents: Dante Alighieri, Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio. En l'art, se sol considerar que l'inici d'aquest moviment es dona amb l'obra pictòrica i escultòrica de Giotto (1267-1337) o fins i tot abans, amb el pintor Cimabue (1240-1302) i l'escultor Nicola Pisano (1220-1284). I què els feia renaixentistes? Bàsicament, el fet que aquests artistes es començaven a allunyar ja dels seus contemporanis i a plasmar en les seues obres la preocupació pel naturalisme, l'harmonia i les proporcions

matemàtiques, elements bàsics de la producció dels artistes renaixentistes. S'assentaven les bases d'un gran moviment artístic a la Itàlia del segle XV, amb artistes de diferents disciplines: estudiaven anatomia i botànica, llegien els autors de l'antiguitat i experimentaven amb noves tècniques com el clarobscur i la perspectiva. Tot això per a dotar de major realisme les seues obres.

Per tant, la primera definició del Renaixement es dóna en el món de l'art, fàcilment apreciable des del punt de vista material. No obstant això, a nosaltres ens interessa més la perspectiva filosòfica i cultural. I és ací on entra en joc l'humanisme com a corrent de pensament cultural. Si reduïm l'humanisme a la seua essència aviat destacarà el seu principal tret definatori: l'antropocentrisme. Es recuperava la màxima procedent de l'antiguitat: "l'home mesura de totes les coses", amb unes implicacions insospitades perquè suposava la renovació de la fe en l'ésser humà (d'ací el nom d'humanisme).

Resulta complex definir el concepte d'humanisme perquè en l'actualitat s'ha vist deformat per part dels corrents areligiosos que el reclamen. Per comprendre'l en el seu context és necessari eludir-los. Els humanistes van reprendre de l'antiguitat els *humanitatis studia*, terme ja present llavors i que comprenia matèries com la retòrica i la dialèctica. Va ser Salutati qui els va contraposar als *studia scholastica*, els propis dels intel·lectuals medievals. Els humanistes reclamaren una plena formació de l'home en totes les matèries i per mitjà de la raó com a única eina vàlida per al coneixement del món. Això suposà atacar l'argument d'autoritat propi dels escolàstics, que limitava la diversitat d'idees.

Es van llançar a la purificació del llatí, a la recuperació d'una retòrica que imitara els grans autors romans (com Sèneca i, sobretot, Ciceró), es van rebutjar fins i tot les tipografies gòtiques pròpies de l'edat mitjana i es va buscar la creació d'un nou tipus de lletra que recuperara l'esperit simple i sobri, fàcilment llegible, de l'antiguitat, i principalment es van llançar a la cerca de les obres de l'antiguitat. Això sí, no es van limitar a la cerca d'aquests textos, també els van corregir, els van editar i els van retornar al seu estat original (o el més proper possible) per mitjà de la crítica textual, una eina que suposava l'aplicació dels nous arguments filològics i del paradigma racionalista als textos. Ara bé, com va ser possible això? En el sorgiment d'aquest moviment hi va haver diferents factors:

1. La decadència política de l'Imperi bizantí, factor que juntament amb la influència política de Gènova i Venècia que va sofrir va ser la causa de l'arribada d'intel·lectuals grecs que portaren amb ells l'estudi del grec i obres d'autors antics. El

primer va ser Manuel Crisoloras, que va ensenyar grec a Florència entre 1396 i 1400. Els intel·lectuals italians van poder així accedir a obres inèdites per a ells, així com disposar de versions originals dels clàssics grecs. A partir de la conquesta turca de Constantinoble es va produir una autèntica diàspora d'erudits grecs cap a Itàlia.

2. La invenció de la impremta de tipus mòbils per Johannes Gutenberg (c. 1440) va abaratir l'edició de llibres i va permetre l'extensió massiva de les idees dels renaixentistes per tota Europa.

3. L'arribada de dos renaixentistes al solí pontifici, Tomas Paretucelli (Nicolau V) i Eneas Silvio Piccolomini (Pius II), va convertir Roma en un centre renaixentista de primer ordre, que com a capital de la cristiandat va facilitar l'expansió dels ideals renaixentistes.

4. L'extensió d'un moviment de mecenatge que va donar als intel·lectuals protecció política i els recursos econòmics que necessitaven per a realitzar la seua activitat. Els més famosos van ser els Mèdici, de Florència, però ni de bon tros van ser els únics.

5. La disputa pel *dominium mundi* entre diferents actors i la crisi del papat amb el cisma d'Occident van afavorir l'interès dels diferents poders polítics pels estudis jurídics i polítics de l'antiguitat grecoromana.

El lloc més sensible a aquestes transformacions va resultar ser Florència i per això aquesta ciutat se sol presentar com el lloc on es va originar el Renaixement, i és la seua capital. Ara bé, va haver-hi altres ciutats que rivalitzaren amb Florència, des de Roma fins a Venècia (on ràpidament es va desenvolupar la més important indústria editorial d'Europa amb Aldo Manucio) i Milà (amb el mecenatge de Visconti i Sforza), sense oblidar la important cort napolitana, on va realitzar la seua labor Lorenzo Valla. En teoria, des d'Itàlia, el moviment, el seu art i ideals, s'estengué a la resta d'Europa, el problema és que Itàlia no va ser l'únic focus d'origen, també ho van ser els Països Baixos. Va ser allí on el corrent de la devotio moderna va afavorir l'extensió d'un nou tipus de religiositat més íntima i individual. Van ser, per tant, els Països Baixos fonamentals en el sorgiment de l'humanisme i tots dos marcs geogràfics, Itàlia i Països Baixos, es disputen la condició de ser el bressol d'aquest moviment renovador.

Ara bé, com apunta Peter Burke, "la paradoxa de tota reforma cultural és que els reformadors provenen de la cultura que desitgen canviar". Hi va haver ruptura? Eren tan originals els homes del Renaixement? La veritat és que no, per molt que ells mateixos es propugnaren com "restauradors de l'antiguitat", la veritat és que eren medievals. Europa

ja havia viscut dos renaixements culturals previs: d'una banda, el d'època carolíngia, ja explicat; d'una altra, el del segle XII, quan la recuperació de Toledo per a la cristiandat va permetre disposar dels materials i les eines necessaris per a accedir a nombroses obres d'autors antics a través de còpies àrabs, com Aristòtil (ens referim a l'Escola de Traductors de Toledo, encara que Sicília també va jugar un paper rellevant). Aquest saber "renascut" aviat va trobar a les universitats que es fundaren en el segle XIII la via per a la seua expansió i donà lloc al sorgiment del tomisme.

Contra el monopoli que assoliria el pensament aristotèlic a Occident es rebel·là Petrarca, que en la seua obra *De sui ipsius et multorum ignorantia* critica la "secta boja i escandalosa dels escolàstics" per la seua obsessió per Aristòtil. En canvi els renaixentistes, gràcies a les traduccions gregues, van poder accedir al coneixement dels originals de múltiples autors platònics, de manera que platonisme i agustinisme recuperaren el vigor a Occident després d'haver dominat l'escena intel·lectual entre els segles VIII i XII almenys. De fet, els renaixentistes es van identificar millor amb els Pares de l'Església que amb Virgili o Sèneca.

Va ser el mateix Petrarca qui va donar la idea d'una edat mitjana com una època de foscor ("que la foscor abandonara definitivament les generacions futures i que pogueren tornar a la clara esplendor del passat antic"), però el mateix Petrarca era en essència un home medieval, com bona part de la seua obra posa de relleu (destaquen les seues meditacions tradicionals seguidores de sant Bernat i sant Agustí, així com la seua fascinació per alguns edificis gòtics). Quan Salutati s'esforçà a recuperar els *studia humanitatis* no rebutjà els *studia divinitatis*, sinó que considerava que es necessitaven tots dos per a arribar a un coneixement complet. La gran preocupació dels renaixentistes va ser la mateixa que la dels Pares de l'Església: la compatibilitat o incompatibilitat del saber antic i pagà amb el saber cristià i la revelació divina. Aquesta preocupació que semblava haver quedat reduïda al mínim després de la labor sintètica i conciliadora de sant Tomàs i l'aplicació de l'argument d'autoritat, es recuperà llavors.

No obstant això, què suposava l'argument d'autoritat? Malgrat el que tradicionalment s'ha indicat, aquesta màxima pròpia dels escolàstics fins al present no suposa la negació de la raó com a eina de coneixement, sinó l'afirmació dels seus límits com a facultat humana. La raó, més enllà de la seua idealització com a virtut (o divinitat pagana) no podia ser considerada una essència perquè pertanyia a l'àmbit humà, contingent. Per contra, la revelació pertanyia a l'àmbit diví, pla superior al qual l'ésser humà podia accedir també per mitjà de la raó, això sí la revelació suposava quelcom

conscientment comunicat per Déu a l'home. Però el missatge s'havia interpretat bé? S'havia transmès correctament? Aquests dubtes obligaven els teòlegs (i ho continuen fent) a conciliar ambdues, fe i raó, i a obrir un procés de discussió (disputatio) davant l'exposició (expositio) bé de teories racionals diferents o enfrontades, bé d'una contradicció entre la teoria racional i el missatge revelat. La solució (aclaratio) només podia ser una, perquè única era la veritat i no podia haver-n'hi interpretacions oposades. Era llavors quan s'utilitzava l'argument d'autoritat.

L'arribada de noves traduccions va fer palès que el seu coneixement de l'obra d'Aristòtil era limitat, quan no fals o dubtós en adonar-se de l'existència de pseudo Aristòtils, així com de la reaparició d'altres filòsofs i de les seues idees. Es va donar una situació d'heterogeneïtat i de dubte que obligava a replantejar-se tot o part de la base teòrica que, conciliant la revelació amb l'agustinisme platònic i l'obra d'Aristòtil, havien elaborat sant Tomàs i altres erudits, base en què se sostenia aquest nou coneixement medieval del món que els renaixentistes van denominar "escolàstic" (una perspectiva similar a dia d'avui es denominaria "acadèmica"). El Renaixement va obrir la discussió científica a un nou pla teòric en el qual podien coexistir (que no conviure) teories i explicacions diferents i fins i tot enfrontades durant segles, sense que la comunitat científica poguera arribar a un consens fins que es recolliren les proves suficients que permeteren a una teoria imposar-se sobre les adversàries (fins i tot sent errònia).

En el segle XVIII, Girolamo Tiraboschi parlà del Renaixement com de l'etapa del "descobriment de l'antiguitat", mentre que en el XIX, Jules Michelet i Jacob Burckhardt van anar més lluny afirmant que el moviment implicava "el descobriment del món i de l'home". La veritat és que durant l'edat mitjana no es va oblidar l'antiguitat grecoromana, va continuar sent un referent que els medievals es van esforçar per recuperar i conservar. Moltes de les obres que es considera que van ser "redescobertes" durant el Renaixement ja foren conegudes abans, com el tractat d'arquitectura de Vitruvi. La diferència que va marcar el Renaixement va ser tant quantitativa (gràcies a la impremta) com qualitativa (gràcies a la creació de la crítica textual) en rescatar els autors de l'antiguitat de les "masmorres dels bàrbars" (Bruni denominava així les biblioteques monàstiques).

Finalment, des del punt de vista de la cosmogonia, el Renaixement no implica la substitució de Déu per l'home com a centre de l'Univers, sinó que situa l'home en aquest centre com la criatura més important de la creació i, per tant, és "mesura de totes les coses", però no substitueix Déu, perquè aquest és superior a la seua creació i no necessita situar-se al seu nivell. Implica, per tant, un canvi de concepcions i de perspectives que no

aparten Déu com a objecte de reflexió, ans al contrari, l'intensifica per mitjà de la seua obra. Ara bé, el camp de reflexió s'obre a noves idees i augmenten els àmbits de pensament, els referents culturals i els pols d'atracció intel·lectual.

Els humanistes van definir la seua identitat en contraposició amb l'edat mitjana, la qual van inventar, de la mateixa manera que van inventar i van nomenar un adversari per batre-s'hi: els escolàstics. La impressió de ruptura, de canvi, respecte a la cultura que els envoltava, malgrat ser summament relativa, és fonamental per a comprendre la formació de la mentalitat dels humanistes.

8.2- La historiografia

Durant els segles XV i XVI les transformacions sociopolítiques, econòmiques i culturals que van donar origen al Renaixement a Europa van possibilitar una recuperació gradual de la pràctica historiogràfica a l'estil grecoromà.

En aquest nou context d'enfosquiment de la tutela teològica, els humanistes renaixentistes van redescobrir la cultura clàssica en la seua forma original i lliurant-se al seu estudi i interpretació i a la traducció a llengües vernacles van crear una nova consciència històrica: «un sentit de la perspectiva temporal... nascut al mateix temps que els pintors italians començaven a representar les figures d'acord amb les lleis de la perspectiva espacial». Almenys des de Petrarca (1304-1374), la consciència d'anacronisme, de «sentit de la discontinuïtat històrica», de necessària atenció a les circumstàncies de temps i lloc com a magnituds significatives i irrecusables, va anar obrint-se pas entre els humanistes. Tot això al compàs d'una transcendental periodització profana de la història d'estructura ternària (antiguitat, edat mitjana i modernitat), l'origen religiós de la qual pot ser l'esquema de les tres edats (del Pare, del Fill i de l'Esperit Sant) propugnat pel frare visionari Joaquim de Fiore en el segle XII.

En definitiva, mitjançant els seus estudis i les traduccions, els humanistes renaixentistes van començar a comprendre que els esdeveniments de la història antiga i els bíblics estaven separats de la seua pròpia època no només pel transcurs del temps sinó també i sobretot per la diferència radical de les condicions de vida. I d'aquesta manera, l'experiència intel·lectual del canvi dels processos culturals al llarg del temps, l'atenció a la distància temporal i al temps passat com a temps estrany, van fer brollar la consciència i la perspectiva històrica. En aquesta transformació, no hem d'oblidar el poderós influx de la nova màquina per a mesurar el temps que es va popularitzar a finals del segle XIV a les ciutats: el rellotge mecànic, caracteritzat per la seua regularitat, precisió i constància.

Una màquina que està, segons Lewis Mumford, en «l'origen mateix de la tècnica moderna»:

Els núvols que podien paraitzar el rellotge de sol, el gel que podia detenir el rellotge d'aigua una nit d'hivern, no eren ja obstacles per a mesurar el temps: estiu i hivern, de dia o de nit, es donava un compte del rítmic so del rellotge. [...] El mesurament del temps va passar al servei del temps, al recompte del temps i al racionament del temps. En ocórrer això, l'eternitat va deixar a poc a poc de servir com a mesura i focus de les accions humanes.

La República de Florència va ser el bressol dels primers historiadors humanistes que actualitzaren en les seues obres el model clàssic de relat profà, racionalista i immanentista, en el nou paradigma de la consciència de perspectiva temporal i sentit de l'anacronisme. Leonardo Bruni, canceller de la ciutat, va redactar entre 1415 i 1444 els *Dotze llibres d'història florentina* basant-se i citant extensament documents dels arxius oficials. Nicolau Maquiavel (1469-1527), que va ser secretari de la Cancelleria, escrigué en la mateixa línia la seua pròpia *Història de Florència* i un famós assaig historicopolític de gran influència posterior: *El príncep*. Finalment, Francesco Guicciardini (1483-1540), ambaixador de la República, va publicar una *Història d'Itàlia* que comença en 1494, data de l'inici de la intervenció militar francesa a la península i de la nefasta internacionalització dels conflictes entre les ciutats italianes.

D'acord amb la naturalesa dels seus autors (funcionaris i polítics) i amb la influència dels models clàssics, la historiografia florentina era bàsicament política, militar i diplomàtica, sense pretensions moralitzadores o religioses (d'ací l'anomenat realisme amoral maquiavèlic), però amb intenció d'ensenyar lliçons polítiques als ciutadans i governants i de legitimar els drets que tenia o que pretenia la República. I al mateix temps, estava escrita amb cura literària, preocupació estilística i el suport de la documentació arxivística oficial.

El model historiogràfic florentí va tenir el seu ressò i reflex entre els historiadors humanistes de la resta del continent. D'aquesta manera, imitant les seues característiques formals i metodològiques, va sorgir una notable producció històrica (estesa i difosa per la impremta) que diferia sensiblement de la historiografia baixmedieval precedent. A més, també es va produir un canvi notable en la procedència i composició social dels nous autors d'històries: entre ells abundaven cada vegada més els elements laics i cortesans enfront dels clergues.

La nova consciència temporal dels humanistes renaixentistes, el seu sentit de la perspectiva històrica i de l'atenció irrecusable deguda a les circumstàncies d'espai i temps van anar cristal·litzant a mesura que estudiaven els textos d'autors clàssics redescoberts i solucionaven els problemes plantejats per la seua interpretació i traducció a les diferents llengües vernacles. I d'aquesta pacient labor d'anàlisi filologicocomparativa per a fixar al sentit literal dels textos clàssics va anar desprenent-se la disciplina històrica, l'ofici quasiartesanal que hauria d'estar en l'origen de la història científica del segle XIX: la erudició crítica documental.

L'humanista i escriptor Petrarca va ser potser el primer a recórrer aquesta via de la crítica històrica en denunciar com a fraudulent el pretès pergamí de Juli Cèsar en el qual cedia a la casa dels Habsburg la jurisdicció sobre el territori d'Àustria: «Qui no aprecia com és de fals i ridícul que Juli Cèsar es diga a si mateix August? Vaig creure que tots els escolars saben que aquest títol només va començar a ser utilitzat pel seu successor».

Però sens dubte, el gran triomf en aquesta primera neteja racionalista del material històric va ser el descobriment del frau de la suposada «donació de Constantí» segons la qual l'emperador havia lliurat al papa Silvestre i als seus successors l'autoritat sobre Roma i tot l'Imperi d'Occident. Lorenzo Valla (1407-1457), humanista al servei del rei de Nàpols (enfrontat a les pretensions polítiques del papat), descobrí la superxeria mitjançant una demolidora crítica interna del document que mostrà el seu anacronisme respecte al llatí del segle IV i els seus errors i inexactituds gramaticals, jurídiques, geogràfiques i cronològiques. De fet, es tractava d'una basta falsificació del segle VIII que havia servit per a induir Pipí el breu a reconèixer la sobirania territorial del papa. Cal no menysvalorar la importància d'aquests fets: per primera vegada la crítica documental obtenia una veritat històrica, encara que fóra negativa, que demostrava el caràcter fraudulent d'uns documents, és a dir, es llevava a aquests la condició de relíquia històrica. I en aquest sentit és justa l'afirmació que Petrarca i Valla són «refundadors de l'erudició històrica moderna».

D'altra banda, la crítica històrica emergent va ser deutora del pacient treball dels anomenats *antiquaris*: col·leccionistes, classificadors i estudiosos de relíquies, obres d'art i textos antics. Entre tots ells va destacar Flavio Biondo, notari apostòlic i editor de *Roma instaurata* (1446), una recopilació de fonts sobre l'antiga ciutat de Roma i de descripcions de les restes arquitectònics i urbanes feta mitjançant visites i inspeccions topogràfiques. La disciplina de la numismàtica va ser creada pel francès Guillaume Budé, bibliotecari

de Francesc I i autor de l'estudi *De asse et partibus eius* (1514), el primer tractat sistemàtic sobre la moneda romana. Un altre humanista francès, Joseph Justus Scaliger, va posar les bases de la moderna cronologia històrica amb la seua monumental obra *De emendatione temporum* (1583). I al començament del segle XVII, el flamenc Jan Gruter va publicar el *Corpus inscriptionum antiquarum*, el primer repertori sistemàtic d'inscripcions llatines clàssiques, per al qual Scaliger va redactar l'índex i va assentar les bases de la futura epigrafia.

Aquesta labor d'antiquaris erudits va anar acompanyada i va ser afavorida per canvis institucionals notables: l'organització dels primers arxius estatals nacionals i la formació de les primeres grans biblioteques públiques o semipúbliques. Així, per exemple, cap a 1450 es va organitzar i sistematitzar per a ús de la cúria romana la Biblioteca Vaticana, el major dipòsit bibliogràfic i documental de tota la cristiandat. Per la seua banda, a Espanya, l'emperador Carles I va disposar en 1543 que es concentraren al castell i fortalesa de Simancas (Valladolid)

[...] certes escriptures concernents a la nostra reial corona i reial patrimoni i a altres coses perquè en aquesta estiguen millor guardades i pugen ser consultades més fàcilment pels nostres fiscals i per les persones que n'hagen mester.

L'inici de la reforma religiosa a Alemanya en 1517 i les conseqüents disputes religioses entre catòlics i protestants a tota Europa van accentuar enormement els avanços de les tècniques d'estudi crític, filològic i documental. Així, un equip d'historiadors luterans dirigit per Flacius Illyricus va emprendre la tasca de redactar una història eclesiàstica basant-se en l'edició crítica i l'exegesi de textos originals cristians. El resultat van ser els tretze volums anomenats *Centúries de Magdeburg* (perquè el relat es vertebrava en períodes de cent anys: origen de la periodització secular). Es tractava d'una història de l'Església que arribava al segle XIII, la primera edició de la qual va aparèixer entre 1539 i 1546. Naturalment, el desig dels historiadors luterans de recuperar i enllaçar amb la tradició cristiana primitiva abans de la seua suposada corrupció per l'Església romana tenia una intencionalitat manifesta: demostrar la falta de base històrica de les pretensions polítiques i dogmàtiques del papat.

La resposta catòlica al desafiament de les *Centúries* va ser obra del cardenal Cèsar Baronio, els trenta-vuit volums d'*Annales ecclesiastici* (primer volum, 1588) del qual constituïen una història de l'Església també basada en documentació original contrastada

i criticada. I donada l'abundància de cites i referències, Baronio va idear una forma d'alleugerir el text principal que tindria una gran difusió: les notes marginals en què es donen les referències exactes i minucioses dels documents o cites recollides en el text.

En definitiva, de la controvèrsia religiosa, coetània de les guerres de religió dels segles XVI i XVII, va sorgir una història eclesiàstica que havia perdut el caràcter sacre i s'havia convertit en relat racionalista, erudit, a la manera renaixentista i conscientment demostratiu i polèmic. Amb aquest model, els historiadors jesuïtes, organitzats en equip amb la direcció de Jean Bolland (d'ací el seu sobrenom de «bolandistes»), van començar a Anvers l'edició de les *Acta sanctorum* (primer volum, 1643), relats de les vides dels sants basats en un examen crític de les fonts disponibles en què es descartaven els elements llegendaris i els documents fraudulents.

Per la seua banda, els benedictins parisencs de la congregació de Saint-Maur (els «mauristes») van iniciar una empresa similar d'edició crítica de les vides dels sants de l'ordre benedictina en 1668. I serà un benedictí maurista, Jean Mabillon (1632-1707), qui donarà un impuls crucial al mètode historicocrític, fins al punt de ser anomenat «el Newton de la història». En 1681, Mabillon va publicar la seua famosa *De re diplomatica*, en què estableix les regles de la disciplina encarregada d'analitzar, verificar i autenticar els documents històrics (els «diplomes») per descobrir el text original, les interpolacions, modificacions i manipulacions al llarg del temps. I tot això tenint en compte les característiques gràfiques, estilístiques i formals (tipus de lletra, abreviatures, vocabulari, invocacions, fórmules, etc.) i les seues formes de datació, rúbrica i segellat, és a dir, les regles sistemàtiques per a arribar a un coneixement cert i veritable del caràcter històric o fraudulent del material documental.

A partir de 1681 («una gran data en la història de l'esperit humà», segons el gran historiador francès Marc Bloch), l'erudició crítica, proveïda de regles d'anàlisi filològica, paleogràfica, diplomàtica, cronològica, numismàtica i sigil·logràfica, va prosseguir la seua neteja racionalista del material i les relíquies històriques i va obrir el camí a la transformació de la història en una disciplina científica al llarg del segle XVIII. I això sense perjudici de la vigència i resistència d'interpretacions històriques generals de matriu teològica. No en va, el mateix any en què Mabillon va publicar la seua magna obra, el bisbe Bossuet va editar el seu *Discurs sobre la història universal* (per a ús del dofí de França, el seu deixeble) en què reitera la tesi que tot el curs de la història humana està guiat i sotmès als designis inescrutables de la divina providència:

Déu, des de l'alt dels cels, té entre les seues mans les regnes de tots els regnes, així com també les de tots els cors. [...] Ell és qui prepara els efectes en les causes més llunyanes, i qui descarrega aquests grans colps, les resultes dels quals es fan sentir des de tan lluny. Quan vol deixar anar les regnes i destruir els imperis, tot és feble i irregular en els governs que els regeixen. [...] Perquè és qui dóna i qui lleva el poder, qui el transfereix d'un home a un altre, d'una dinastia a una altra, d'un poble a un altre, per manifestar a tots que el tenen prestat, i que Ell és l'únic en qui resideix naturalment. [...] Només Déu és el que ho té tot en la seua mà, qui sap el nom de qui és i de qui no existeix encara; qui presideix tots els temps i prevé tots els judicis dels homes.

Certament, el sorgiment de la ciència de la història tal com es practica avui dia no va tenir lloc fins a finals del segle XVIII i principis del XIX. Amb anterioritat, com hem vist, la tradició del gènere literari històric basat en els models clàssics i la nova tradició d'erudició i crítica documental s'havien ignorat mútuament. És un lloc comú l'anècdota de l'abat de Verter (1655-1735), que havent escrit el relat del setge de Rodes pels turcs en 1565 li portaren documents nous i els va rebutjar dient: «La meua història del setge ja està feta». També és indicatiu del divorci entre ambdues tradicions l'episodi del pare Daniel, historiògraf oficial de Luis XIV, a qui li va ser encomanat escriure una historia de l'exèrcit francès. Va ser introduït en la biblioteca reial per mostrar-li milers de volums que li podien ser útils en la seua tasca. I després de consultar-ne alguns durant una hora, declarà finalment que «tots aquells llibres eren papers inútils que no necessitava per a escriure la seua història».

8.2.1- Nicolau Maquiavel (1469-1527)

Nasqué en una noble família florentina. Participà activament en la vida política de Florència com a secretari de la Cancelleria quan la seua implicació en una conspiració li va portar el desterrament. A més de l'experiència personal i la seua participació en la vida política interior, la seua participació en diferents ambaixades representant Florència li van facilitar el coneixement de l'acció política de prínceps vius amb els quals es va relacionar: Francesc Sforza, Cèsar Borgia i Ferran el Catòlic, entre altres.

Per a Maquiavel la història és «mestra de la vida», dita que rememora el pensament de Ciceró, però no tant perquè la història es repeteix, sinó per la similitud que els esdeveniments del passat tenen amb els del present, és a dir, amb aquells amb els quals ha d'enfrontar-se el polític, el príncep actual. Aquest, amb el seu coneixement del passat, podrà trobar solucions als problemes que se li presenten. Aquesta similitud entre el passat i el present ve del fet que la història és com un fenomen cíclic i invariable en la seua

essència, perquè invariable és la naturalesa de l'home, que és qui fa la història, i l'home antic com el present estan sotmesos a les mateixes passions, a idèntics interessos; però a causa de la seua llibertat, l'home és el veritable responsable dels seus encerts i dels seus fracassos, perquè és ell qui pren les decisions. Torna per tant a prendre força el caràcter pragmàtic de la història tal com havien defensat els clàssics i que, com hem vist amb anterioritat, mai va ser oblidat, fins i tot, durant l'edat mitjana; ara el providencialisme ha quedat de banda.

En les seues obres, *Discurs sobre la primera dècada de Tit Livi*, *El Príncep*, *L'art de la guerra*, *Històries florentines*, etc., restableix el principi formulat en l'antiguitat clàssica segons el qual l'home és la mesura de totes les coses. Si l'home és la mesura de totes les coses, els homes destacats en una societat es poden considerar exemples per a ser imitats pels altres. Per contra, Maquiavel dóna per descomptat, i en això es basa, que tots els homes són dolents i que fan ús d'aquesta maldat cada vegada que tenen ocasió per a fer-ho; els homes són per naturalesa ingrats, volubles, fingits, àvids de guanys i estan sempre disposats a fugir dels perills. Exposa el principi de l'utilitarisme en el comportament de l'home i la vida humana en relació amb la moral queda reduïda a l'ètica de l'interès.

Per a Maquiavel, el príncep ha d'estar dotat de la «virtut», és a dir, de la capacitat racional, l'habilitat, l'energia per a prendre amb promptitud les decisions, la ironia, l'astúcia de la guineu i la força del lleó, sense oblidar la prudència; podrà fer ús de la violència i fins i tot de la crueltat si és necessari; s'esforçarà més a semblar que a ser; cuidarà de la seua imatge davant del poble i evitarà en tot moment l'odi i el menyspreu del poble, i basarà la seua bona imatge en la relació amb el poble i no amb les minories. S'han entès aquestes recomanacions o exigències de Maquiavel com a equivalent del principi que «la fi justifica els mitjans» (Maquiavel no arribà mai a expressar aquesta màxima), via per la qual ni Déu ni la moral tenen res a veure amb el desenvolupament dels cicles de la història i que viuen el mateix temps els homes que acomoden la seua vida a la moral que aquells que fan el contrari, perquè tant els uns com els altres estan sotmesos a les exigències de les lleis del temps i del cicle en què els toca viure.

Maquiavel introdueix en el desenvolupament de la vida de l'home l'element de la fortuna, tal com l'havien considerat els clàssics grecollatins, com una força irracional que desbarata el que l'home amb la seua capacitat racional, és a dir, amb la seua virtut intenta organitzar. Però aquest pensament no és obstacle per a afirmar que el coneixement del

passat dels pobles és de gran utilitat per a conèixer el desenvolupament de la societat actual.

Els clàssics van modelar el seu pensament. Roma era per a Maquiavel el model de la força, la valentia, l'acció d'estat i la milícia; un estat fort i unit, enfront de la feblesa i desunió de la Itàlia en què ell visqué, es convertiria en la idea central i seria formulada per l'autor com l'objectiu prioritari del príncep una vegada que té el poder. Darrere del seu pensament es detecta la concepció de la història de Polibi, Tit Livi, Tàcit, Xenofont, Plutarc, Sal·lusti, Virgili, etc. Les obres dels uns i dels altres, tant grecs com llatins, li aportaran la idea d'estat, encara que sembla evident que la màxima inspiració és la història de Roma; els herois de Maquiavel cal buscar-los en el Capitoli romà.

8.2.2- Francesco Guicciardini (1483-1540)

Advocat i polític que, entre altres càrrecs, va ser ambaixador de Florència davant de Ferran el Catòlic; els vaivens polítics el van apartar de la vida política activa. Escriu la història des de la perspectiva de l'home que ha conegut l'acció política i les seues formes, aspecte pel qual ens recorda Tucídides, encara que també segueix Tàcit. La seua obra *Historia d'Itàlia*, és una mostra de l'aplicació del principi de reflexió i anàlisi de tot i de tots els elements que componen l'esdevenir històric. Tot és observat de nou i tot és valorat de nou. No perdona res ni a ningú: ni creences, ni sobirans, ni pobles. Es deté, d'una banda, a reconstruir de forma racional els diferents components de l'activitat de l'home individual, a qui, com a bon renaixentista, estudia fins i tot des de l'angle dels estats anímics; d'un altra banda, analitza i estableix no només la força dels protagonistes, sinó també la de les multituds, l'element del desenvolupament històric, que ara adquireixen un gran relleu. Li interessa sobretot l'establiment dels fets «en si i per si», i en cap cas enjudiciar-los.

En el seu pensament apareix amb força l'atzar i afirma que la fortuna, és a dir, els moviments fortuïts que apareixen constantment i no poden ser previnguts pels homes, juguen un paper destacat en l'esdevenir històric. Assenyala que a causa de la importància de les volubles circumstàncies, el coneixement del passat té escassa utilitat per a predir el futur.

Estudia tots els esdeveniments del seu temps i explica la relació d'uns fets amb altres com si formaren part d'un tot que tracta de descriure en la seua història i que explica de forma perfectament intel·ligible. Segueix els clàssics i fa una exposició racional i causal dels fets.

Per a Guicciardini, com per a altres contemporanis seus, els homes es deixen arrossegar al mal de manera gairebé regular. Fa una anàlisi despietada de la irracionalitat humana. Per si la força de la deessa fortuna no fóra suficient per a afirmar la incertesa de l'acció política, encara hem de tenir en compte, ens diu, les accions del poble, «animal boig, ple de mil errors i de mil confusions, inestable...». Descobreix i destaca que l'activitat política es desenvolupa en un pla acristià ja que en ella preval «la raó i l'ús dels estats», encara que no admet que Déu es mantinga al marge del desenvolupament històric.